

Feministke - Angela Vode (Mateja Jeraj), Alojzija Štebi (Darinka Drnovšek), Cirila Štebi Pleško (Andreja Klasinc Škofljanec), Učiteljice in profesorice - Učiteljice (Aleksandra Serše), Vita Zupančič in Jerica Zemljan (Tatjana Hojan), Profesorice (Aleksandra Serše), Zdravnice (Aleksandra Serše), Eleonora Jenko Groyer (Živa Melik), Ana Zalokar (Aleksandra Serše), Pravnice - Pravnice na Slovenskem (Jelka Melik), Žensko časopisje in novinarstvo (Nataša Budna Kodrič), Marica Nadlišek Bartol (Igor Zemljč), Ivanka Anžič Klemenčič (Nina Vodopivec), Prve slovenske pesnice in pisateljice - Prve slovenske pesnice (Katja Sturm-Schnabl), Marija Kmet (Katja Sturm-Schnabl), Ernestina Jelovšek (Irena Dolschon), Lea Fatur (Irena Dolschon), Marica Strnad (Barbara Cuzioc-Weiss), Vida Jeraj (Barbara Pešak Mikec), Ljudmila Prunk-Utva (Polona Mlakar), Glasbenice (Aleksandra Serše) ter Poštne in občinske uradnice (Aleksandra Serše), Manica Koman (Ljiljana Šuštar) in Romana Vasič (Ljiljana Šuštar). V teh sedmih zaokroženih poglavjih je zbrano zelo veliko novih podatkov, ki bodo zanimivi tudi za širši krog bralcev in ne samo za raziskovalce in druge strokovnjake, ki bodo, upam, nadaljevali s tem zbornikom začeto delo.

Naslednji dve poglavji bi sodili ali kar v drugo poglavje (Slovensko) splošno žensko društvo, ali pa bi morali biti, lahko tudi kot samostojni poglavji, uvrščeni takoj za njim. Prikazujeta namreč podporne člane Splošnega ženskega društva (Barbara Pešak Mikec) in podružnice Splošnega ženskega društva; uvodni članek tega poglavja z istim naslovom je napisala Nataša Budna Kodrič ter sestavka o Celjankah in društvih (Ivanka Zajc-Cizej) in o mariborskem ženskem društvu (Metka Vrbnjak). Zadnje poglavje s člankoma o Slovenski krščanski zvezi (Anka Miklavčič-Vidovič) in o vlogi žensk v deklaracijskem gibanju (Vlasta Stavbar) mogoče nekoliko odstopa od koncepta zbornika, je pa vsekakor dobro, da sta jih urednici uvrstili vanj, saj tako dopolnjujeta celovitost podobe o vlogi žensk v slovenski zgodovini od sredine 19. do sredine 20. stoletja.

Ta obsežni zbornik s kar 575 tiskanimi stranmi bi lahko postal nova pobuda in vzpodbuda, da bi s to knjigo začeto delo še obsežneje in poglobljeno nadaljevali z novimi raziskavami ne samo vsebinsko ampak tudi časovno. Prepričana sem, da je gradiva še dovolj, nove teme in nove vsebine pa se s študijem gradiva pojavijo same.

Jasna Fischer

E g o n P e l i k a n : Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico - zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac. Nova revija, Ljubljana 2002. 776 strani, ilustrirano (Korenine)

Predelana in dopolnjena doktorska disertacija doc. dr. Egona Pelikana, sodelavca Znanstveno-raziskovalnega središča Koper, o delovanju primorske duhovščine in krščanskih socialcev v času fašizma, je nedvomno eno temeljnih del o slovenski manjšini v Italiji v obdobju med obema svetovnjima vojnama. To je bil

čas, ko so bili Slovenci in Hrvati zahodno od rapalske meje izpostavljeni raznarodovanju, ki se je stopnjevalo v kulturni genocid, kot to dogajanje imenuje tržaški zgodovinar Elio Apih. Slovenska (in hrvaška) manjšina je na raznarodovanje odgovorila z uporom, ki je bil večplasten. Če so nam dosedanje raziskave podrobneje osvetlile druge komponente manjšinskega delovanja (liberalno-narodnjaški tabor, socialiste oz. komuniste, v zadnjem času zlasti delovanje organizacije TIGR), pa dostopni arhivski viri niso omogočali podrobnejše osvetlitve delovanja primorskih krščanskih socialcev in duhovščine. Kljub temu pa je bilo že doslej jasno, Pelikanova monografija nas v tem le potrjuje, da med njimi ni bilo bolj pomembnih in manj pomembnih, da prvenstvo ne gre ne komunistom in ne tigrovcem, kot so hoteli in hočejo prikazati nekateri, da se ti ideološko in drugače različni protifašizmi med seboj prepletajo in dopolnjujejo, da torej sestavljajo celoto, ki je bila upor primorskih ljudi, prvi antifašizem, kot to dogajanje poimenuje vodilna raziskovalka te problematike Milica Kacin Wohinz.

Egon Pelikan je imel veliko srečo, da je lahko s posebnim dovoljenjem pregledal arhiv Engelberta Besednjaka, ki je v zasebni lasti v Trstu. V tej Besednjakovi osebni zbirki je ohranjeno tudi gradivo Tajne krščanskosocialne organizacije in sploh primorskega katoliškega tabora za čas med obema svetovnjima vojnama, prav to gradivo pa je osnova, na kateri je avtor gradil svojo raziskavo. Že v doktorski disertaciji je objavil tudi širše odlomke nekaterih pomembnih dokumentov, v prilogi te knjige (str. 569-714) pa objavlja dokumente, ki sicer niso neposredno vezani na tematiko monografije, pač pa lahko pomembno prispevajo k osvetlitvi nekaterih drugih dogajanj: Besednjakova posredniška vloga med kraljem Aleksandrom in Antonom Korošcem - ta je bil Besednjakov osebni prijatelj - v prvi polovici tridesetih let; dogovori Nikole Moscatella in Besednjaka ob pogajanjih za sklenitev konkordata med Kraljevino Jugoslavijo in Vatikanom leta 1933; dokumenti iz časa 2. svetovne vojne in po njej, ki osvetljujejo usodo primorske krščanskosocialne sredine. Pelikan je tako omogočil tudi drugim raziskovalcem, da spoznajo gradivo, ki jim sicer ni dostopno.

Avtor je uspel pridobiti dovoljenje za pregled še ene osebne zbirke v zasebni lasti, Arhiv Antona Vuka, ki je v Mirnu pri Novi Gorici. V njem je ohranjenega veliko gradiva, ki osvetljuje delovanje krščanskosocialne organizacije zlasti v medvojnem času. Ob bogatem časopisnem gradivu in literaturi je avtor pregledal tudi druge za to tematiko pomembne fonde in sicer gradivo italijanske politične policije v Osrednjem državnem arhivu v Rimu, gradivo o t.i. jadranskem iredentizmu v Zgodovinsko-diplomatskem arhivu italijanskega zunanjega ministrstva, gradivo o Besednjaku v bivšem arhivu Ministrstva za notranje zadeve RS (sedaj v Arhivu Republike Slovenije), nekatera gradiva v Državnem arhivu v Gorici.

Pomembno gradivo je našel tudi v osebni zbirki Josipa Wilfana, ki je bila do nedavnega v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, sedaj pa jo hrani Inštitut za narodnostna vprašanja. Liberelec Josip Wilfan, dolgoletni predsednik društva Edinosti (z manjšimi prekinitvami od leta 1910 do ukinitve leta 1928), je bil Besednjakov sodelavec tako v dvajsetih letih, ko sta bila oba dve mandatni dobi poslanca v rimskem parlamentu (izvoljena leta 1921 in 1924), kot v tridesetih letih, ko ju družijo emigracija, delovanje v Kongresu evropskih narodnosti, kjer je Wilfan predsednik in Besednjak predsednik Mednarodne zveze manjšinskih časnikarjev, in tudi delovanje za pravice slovenske in hrvaške manjšine v Italiji. Avtor v posebnem

poglavju (str. 413-444) tudi oriše delovanje Kongresa in opozori na to, da bi bilo več kot nujno narediti kompleksno raziskavo Kongresa evropskih narodnosti, ne le zaradi pomembne vloge, ki jo je Kongres opravil kot pobudnik in nosilec razmišljanj o manjšinskih in človekovih pravicah na način, ki je postal v Evropi aktualen šele danes, po več kot sedemdesetih letih, ampak tudi zaradi pomembne vloge, ki sta jo v njegovem delovanju imela Wilfan in Besednjak. Njuno delo oceni kot primer pionirstva na področju manjšinskega prava v evropski zgodovini sploh in nadaljuje: "To je nekaj, na kar bi se lahko Slovenci še danes sklicevali in zdi se nerazumljivo, da ta problematika do danes ni bila podrobneje obdelana". (str. 417) Arhivsko gradivo pa nam v veliki meri prinaša prav Wilfanov arhiv.

Kot nam pove že naslov, je osrednja tema knjige narodnoobrambno delovanje slovenskih primorskih duhovnikov in krščanskih socialcev v času fašizma. Za slednje se v literaturi uporablja tudi pojem krščanski socialisti. Ob tem Pelikan poudarja, da krščanski socialci in krščanski socialisti nista le dve oznaki v zgodovinski terminologiji, ki bi lahko veljal za isto idejnopolitično usmeritev, ampak da gre za bistvene vsebinske razlike, ki se pokažejo v tridesetih letih, ko je večina ljubljanskih krščanskih socialistov pristala na povsem marksističnih idejnopolitičnih stališčih (str. 531). Primorski krščanski socialci so ostali katoliška sredina, predstavnik katere je bil v Ljubljani zlasti Andrej Gosar, z zagovarjanjem parlamentarizma in tržne ekonomije. Obenem so pri njih zaradi razmer prevladali narodnoobrambni problemi.

Zlasti v poglavjih, kjer prikaže delovanje teh organizacij na Primorskem, je avtor temeljit in prepričljiv, k njegovemu prikazu bi težko karkoli dodali. Nekaj manj "trdna" so poglavja, v katerih obravnava odnos primorskih krščanskih socialcev do drugih političnih skupin v Julijski krajini, zlasti tista, v katerih prikaže odnose med primorskimi krščanskimi socialci in akterji vzhodno od rapalske meje, npr. s političnim katolicizmom v Ljubljani. Eden od razlogov je verjetno tudi v tem, kar poudarja tudi avtor, da še nimamo temeljnega dela o dogajanju v katoliškem taboru v tridesetih letih.

Kot sem zapisala že v uvodu, smo delovanje Tajne krščanskosocialne organizacije, ki je nastala s povezavo politične organizacije slovenskih krščanskih socialcev in stanovske organizacije slovenske in hrvaške duhovščine Zbora svetnikov sv. Pavla, doslej bolj slutili kot podrobneje poznali. Ali kot zapiše Pelikan na str. 21: "/.../ mit o "kaplanu Martinu Čedermacu" se nam šele zdaj, po odprtju arhiva Engelberta Besednjaka in krščanskosocialne organizacije, izteka v logično in smiselno celoto oziroma zgodbo z razumljivim in zelo konkretnim zgodovinskim ozadjem". Avtor si ob tem postavi vprašanje, na katerega pa ne ve odgovora, koliko je dosednji molk nekaterih akterjev in dejstvo, da so šele sedaj dovolili vpogled v Besednjakov (ključni) arhiv, pripisati uporabi slovenskih duhovnikov svetopisemskemu navodilu o dajanju cesarju, kar je cesarjevega in Bogu, kar je božjega, ki je bilo v tistem času vsekakor kršeno, koliko pritisku povojne politike v Jugoslaviji in koliko dejstvu, da takšna raziskava ni bila v interesu slovenskega dela cerkvene hierarhije.

V knjigi je podrobno opisana struktura in kapilarno delovanje organizacije, tako njenega osrednjega političnega odbora kot odsekov, med katerimi so bili najpomembnejši dijaški, ki je skrbel za štipendiranje in načrtno vzgojo bodočih intelektualcev, za propagando, za tisk, glasbo in petje, socialno delo in skrb za

emigrante ter zaupniški odsek. Finančna sredstva je organizacija dobivala v glavnem od jugoslovanske vlade, dokler so obstajale, pa tudi od zadrug, posojilnic in drugih ustanov. V okvir njenega delovanja je sodila tudi izdelava demografskih in drugih statistik o Julijski krajini. Leta 1933, v razmerah najostreje fašistične diktature, so na osnovi stanja v župnijskih knjigah izdelali popis prebivalstva Julijske krajine, po katerem so našteali 343.684 Slovencev, 201.893 Hrvatov in 455.389 Italijanov (str. 148-151). Popis pa ne zajema Videmske pokrajine, torej beneških in kanalskih Slovencev, ki jih je bilo po uradnem italijanskem popisu leta 1921 35.038.

Nedvomno je k uspešnemu delu Tajne krščanskosocialne organizacije veliko prispevalo dejstvo, da je delovala preko duhovnikov in je bila zato razpredena povsod, kjer so bile slovenske župnije, organizacijske mikroenote. Slovenski primorski duhovniki, leta 1928 jih je bilo 272, so v času fašizma nadomestili izgubo skoraj vse laične inteligence z učitelji vred, ki se je po podatkih poročila anonimnega avtorja (str. 63) leta 1928 skrčila na okoli 50 odvetnikov, 15 zdravnikov in peščico javnih delavcev. Duhovniki so bili edini, ki so ostali v stalnem neposrednem stiku s slovenskim prebivalstvom, edini, ki so v javnosti sploh še govorili slovensko, in končno edini, ki so še učili slovensko brati in pisati. Še važneje je to, pravi poročilo, da državna oblast duhovnikov ni mogla premeščati, da so bili brez družin in so bili materialno neodvisni. Takšna organizacija je imela tudi več možnosti za to, da njenega delovanja, kar se je tudi zgodilo, italijanska tajna policija ni odkrila, za razliko od ostalih podobnih manjšinskih organizacij. Naj spomnim le na prvi (leta 1930) in drugi (leta 1941) tržaški proces pred Posebnim sodiščem.

Narodnoobrambno delovanje primorske duhovščine in krščanskosocialnih laikov pa je bilo tudi javno. Med drugim so izdelali številne spomenice, ki so bile poslane v Vatikan in na druge naslove, zlasti v Jugoslavijo. Tako tajno kot javno delovanje primorskih krščanskih socialcev in duhovščine je bilo, kot je takrat zapisal Jože Bitežnik, upor proti politiki obeh Rimov do manjšine, tako proti "posvetnemu" in v mnogočem, zlasti po podpisu konkordata leta 1929 in odstavitvi goriškega nadškofa Frančiška Borgie Sedeja, "katoliškemu". Idejno podlago za upor so našli v navodilih Janeza Evangelista Kreka, ki je že na začetku 20. stoletja v skrajni sili opravičeval (in celo dopuščal) upor ljudstva oziroma naroda proti posvetni oblasti. Egon Pelikan ugotavlja, da so primorski krščanski socialci stopili še korak naprej, v "skrajnem slučaju", ko naravno in božje pravo krši član cerkvene hierarhije (ne glede na mesto, ki ga zaseda, torej je to lahko tudi poglavar Katoliške cerkve), je dovoljena tudi kritika oziroma upor proti "človeškemu elementu v Cerkvi" (str. 367).

Prav popuščanje Vatikana raznarodovalni politiki Mussolinijeve vlade je vzdusje med slovensko in hrvaško duhovščino radikaliziralo. Pri tem avtor ovrže do sedaj razširjeno tezo (str. 390, 391) o dveh smereh znotraj primorskega političnega katolicizma v tridesetih letih, torej o sporu med krogom Janka Kralja in krogom Engelberta Besednjaka, ki naj bi izbruhnil že v začetku tridesetih let. Spor med Besednjakom in Kraljem ni nastal zaradi razhajanj pri izbiri politične taktike in strategije, saj je iz korespondence, ki jo hrani Besednjakov arhiv, razvidno, da je bila politika do Vatikana vse do leta 1937 usklajena in da večjih vsebinskih nasprotij med krščanskimi socialci ni bilo. Ugotavlja, da je bil spor zlasti

oseben in da se je začel šele leta 1937, se leta 1938 zaostril in odločil leta 1939 z arbitražo Antona Korošca. Je pa bila Kraljeva politika ob koncu tridesetih let v določenem nasprotju z idejno usmeritvijo krščanskosocialnega tabora v vseh dvajsetih in tridesetih letih, torej tudi z njegovo lastno dotedanjo idejno in politično usmeritvijo. Prišlo je do vse večjega povezovanja njegove skupine s katoliško desnico v Ljubljani, do polnega izraza pa so razlike med obema strujama na Primorskem prišle šele med vojno, zlasti pri vprašanju odnosa do komunizma in sodelovanja z OF.

Kot sem že omenila, so na Primorskem ob krščanskih socialcih delovale tudi druge protifašistične in narodnoobrambne organizacije. Glede odnosa krščanskih socialcev do organizacije TIGR, avtor zapiše, da je bil večplasten. Na eni strani so priznavali, da so bile njene teroristične akcije neprecenljive vrednosti za obveščanje evropske javnosti o položaju manjšine, na drugi strani pa je prihajalo do trenj zaradi posledic, ki so jih imele akcije tigrovcev na krščanskosocialno mrežo zaupnikov. In nadaljuje: "Vse to pa kaže pravzaprav na to, da je bilo v odporu proti fašističnem raznarodovanju v tistem času učinkovito pravzaprav oboje - kulturna, obveščevalna itd. akcija krščanskih socialcev in teroristične akcije liberalnega podmladka, ki so vedno znova dokazovale italijanskim oblastem, predvsem pa slovenski populaciji pod fašistično diktaturo, da se vera v osvoboditev še ni izgubila" (str. 454-455). Večplasten je bil tudi odnos do komunistov. Pri tem moramo upoštevati dejstvo, poudarja Pelikan, da so bili komunisti takrat le ena od potencialnih konkurenčnih političnih sil. "Zato lahko rečemo", zapiše avtor na str. 463, "da kljub stalnemu opominjanju in sklicevanju na "komunistično nevarnost", kar je bilo pogosto namenjeno tako fašistični oblasti kot cerkveni hierarhiji, antikomunizem v idejno-politični usmeritvi primorskih krščanskih socialcev ni predstavljal niti instrumenta za operacionalizacijo lastne ideologije (kakor antikomunizem v idejnopolitični operacionalizaciji ideologije katoliške desnice v Ljubljani), niti ni predstavljal nasprotnika, ki bi bil vreden prve ali celo edine pozornosti idejnopolitičnih naporov krščanskosocialne organizacije". Obravnava tudi odnos do italijanske antifašistične emigracije, s potencialnimi "bodočimi gospodarji države", kot zapiše Besednjak.

Veliko pozornost avtor nameni odnosom med slovenskimi duhovniki in laiki krščanskosocialne usmeritve ter cerkvenimi vrhovi na čelu s papežem Pijem XI. Ta odnos nam dobro opiše Besednjak v pismu neimenovanemu monsinjorju v Kraljevini Jugoslaviji decembra 1931: "Proti njim (slovenskim duhovnikom) je fašizem in ves aparat štirideset milijonske velesile z orožniki, sodniki, zapori in konfinacijo, a cerkvena oblastva molče in se ne zganejo" (str. 205). To poglavje prinaša manj novosti, saj je bilo o usodi slovenskih, zlasti goriškega nadškofa Frančiške Borgie Sedeja, in Slovencem naklonjenih škofov, zlasti tržaškega škofa Alojzija Fogarja, ter o pospešeni italijanizaciji cerkvenih institucij v Julijski krajini, ki so jo izvajali njuni nasledniki, apostolski administrator Giovanni Sirotti, tržaško-koprski škof Antonio Santin in goriški nadškof Carlo Margotti, že marsikaj napisanega.

Na tem mestu, pa tudi drugje v knjigi, pograšam okvirni oris ali vsaj omembo razmer v Videmski pokrajini. Avtor, verjetno pa tudi Engelbert Besednjak in drugi pisci virov (to iz navajanja ni povsem jasno) uporabljajo izraz Primorska, ki v najširšem pomenu obsega območje med rapalsko in slovensko etnično mejo, torej tudi Benečijo in Kanalsko dolino. Večkrat pa je uporabljen tudi izraz Julijska

krajina, v katero pa Benečija in Kanalska dolina, ki sta sodili k Videmski pokrajini, nista zajeti, pač pa hrvaška območja v Istri in na otokih. Vprašanje, koliko so v zavesti takratnih narodnoobrambnih delavcev (in avtorja knjige) tudi beneški in kanalski Slovenci, se nam postavlja zlasti pri uporabi izraza "manjšina v Julijski krajini". Nadiške, terske in rezijske doline (Beneška Slovenija) so bile Italiji priključene že leta 1866, Kanalska dolina pa s senžermensko pogodbo leta 1919, zato so doživljale nekoliko drugačno usodo od ostale slovenske manjšine. Tamkajšnji Slovenci, med katerimi se je za razliko od tistih v Julijski krajini narodna zavest šele prebujala, so bili izpostavljeni še večjim raznarodovalnim pritiskom. Tudi po 2. svetovni vojni so ostali brez manjšinske zaščite, zanikana je bila celo njihova narodnostna identiteta in so enako zaščito kot ostali Slovenci v Italiji dobili šele z zaščitnim zakonom leta 2001.

Skladno s splošnim zaostrovanjem odnosov med primorskimi krščanskimi socialci in Vatikanom sta se spreminjala tudi vsebina in ton spomenic, ki so jih pošiljali papežu. Če v dvajsetih letih v njih prevladujejo tožbe in prošnje, so spomenice v tridesetih letih že zelo radikalne, samozavestne, ostre in vse bolj odkrito napadajo tudi posamezne poteze cerkvene hierarhije v Julijski krajini, kritični pa so tudi pri ocenjevanju ravnanja papeža in drugih cerkvenih vrhov, ki so zapostavljali vprašanje manjšine. Opozarjam, da ta spor seže tudi v vojno in povojno obdobje, v čas t.i. boja za meje, ko so se cerkveni vrhovi na Primorskem, zlasti tržaški škof Santin angažirali v prizadevanjih, da bi Italiji ostalo čim več ozemlja zahodno od rapalske meje. Ta spor se je še posebej odrazil v odnosih med škofom Santinom in duhovnikom Virgilom Ščekom, enim najvidnejših krščanskih socialcev in tesnim Besednjakovim sodelavcem, in se zaključil leta 1948 s postavitvijo Ščeka v laični stan.

Strinjam se z avtorjevo oceno, da so primorski krščanski socialci dogajanje v Kraljevini Jugoslaviji presojali zelo pragmatično, skozi optiko zaščite manjšine in interesov matične države. Pri uporabi oznake "Jugoslovani", "Slovani v Italiji" ali "južni Slovani", ki jih v korespondenci in dokumentih večkrat srečamo kot oznako za slovensko in hrvaško manjšino v Julijski krajini, je torej šlo za politično taktiko in ne za kakšno nedoslednost in površnost. Skupna usoda Hrvatov in Slovencev v italijanski državi je zahtevala vsestransko enotnost, zato etnično razumevanje v takratnih izrednih razmerah ni prišlo v poštev. Kot škodljiva naj bi se taka politika za Slovence izkazala pravzaprav šele po 2. svetovni vojni, "ko so popravek rapalske meje sicer "plačali Jugoslovani" s precej številčno "jugoslovansko" manjšino, ki je ostala v okviru Republike Italije, sestavljena pa je bila izključno iz Slovencev" (str. 475). Ta avtorjeva interpretacija ni jasna in je zato lahko zavajajoča, saj je ob tem treba omeniti dejstvo, da je mirovna pogodba leta 1947 skušala vzpostaviti t.i. etnično ravnotežje, kar je pomenilo, približno toliko Jugoslovanov naj ostane v Italiji kot Italijanov v Jugoslaviji. Tudi Italija je tako "plačala" popravek meje z Italijani v Jugoslaviji, ki pa so se nato množično odselili.

V obsežnem poglavju (str. 479-558) avtor obravnava odnose primorskih krščanskih socialcev do slovenskega političnega katolicizma vzhodno od rapalske meje, zlasti v Ljubljani, pa tudi poglede slednjega na vprašanja manjšine. Menim, da je upravičeno zelo kritičen do razmer v tridesetih letih, ko je v Ljubljani, podobno kot v mnogih evropskih državah, prišlo do spogledovanja političnega katolicizma z radikalno desnico, kar je vodilo k razvoju v klasično "klerikalno"

stranko, tako v ideološkem kot v političnem smislu (str. 479). Ob tem opozarja na nekatere praznine v slovenskem zgodovinopisju pri raziskavah vprašanja, zakaj je v katoliškem taboru v Ljubljani prevladala intransigentna desnica, saj je imel katoliški tabor v svojih vrstah dovolj izobraženih in demokratično usmerjenih posameznikov, ekspertov na posameznih področjih in celo že tudi dovolj izdelanih demokratičnih idejnopoličnih smernic. Nanje skuša v knjigi vsaj delno odgovoriti, pri tem pa se opre na svojo monografijo *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem* (Založba Obzorja, Maribor 1997).

Egon Pelikan opozarja na bistvene razlike med posameznimi strujami v katoliškem taboru, ki ga je treba obravnavati v celoti, torej na vsem slovenskem etničnem ozemlju. Na eni in drugi strani meje imamo pred seboj politični katolicizem, piše, toda v dveh v marsičem tudi nasprotujočih si različicah. Če je za Primorsko po 1. svetovni vojni značilna vpetost in nadaljevanje programa in misli Janeza Evangelista Kreka in usmeritev v izhodišča "žive Cerkve", Cerkve poznejšega drugega vatikanskega koncila, se je politični katolicizem v Ljubljani v tem času ukvarjal z utopičnim poskusom pokristjanjenja družbe s političnimi sredstvi, na temelju ideološke intransigentnosti in z eshatološko dimenzijo, izostreno v manihejsko dilemo o koncu "zgrešenega razvoja zgodovine" in vrnitvi v "čas pred francosko revolucijo" (str. 511). Poudarja (str. 481), da je v Ljubljani prišlo do klerikalizacije - poskusa integralističnega obvladovanja slovenske družbe (naroda), politični katolicizem v Julijski krajini pa se je pod fašizmom usmeril v drugačno idejnopolično smer - v protifašizem in narodnoobrambno aktivnost. Do tega je prišlo zaradi tamkajšnjih razmer, a zagotovo in nenazadnje, in s tem se lahko samo strinjam, tudi pod težo tradicije. Opozarja tudi na skupna idejna izhodišča in politične usmeritve katoliške sredine tako na Primorskem kakor v Kraljevini Jugoslaviji (v Dravski banovini), kjer pa je le-ta žal ostala v manjšini.

Svoje zaključke opre na različne odmeve dveh ključnih papeških enciklik v tridesetih letih (*Quadragesimo anno* leta 1931 in *Divini redemptoris* leta 1937) na Primorskem in v Dravski banovini. V prvi iz leta 1931 je šlo za idealiziranje in povečevanje "pravične stanovsko-korporativistične ureditve", ki je bilo kot taka v več evropskih državah zlahka umeščena v antidemokratične, avtoritarne in totalitarne projekte, in ki je ideologe katoliške desnice v Ljubljani potrdila v njihovih prizadevanjih. V nasprotju s splošno volilno pravico ter parlamentarno-demokratičnim principom so zagovarjali t.i. "urejeno volilno pravico" in stanovsko-korporativistično družbeno ureditev, ki naj bi nadomestila "liberalno lažidemokracijo", kot so tedaj radi imenovali parlamentarizem. Druga enciklika iz leta 1937 je bila interpretirana še bolj radikalno. Kot posebej škodljiva se je po avtorjevem mnenju izkazala v tistem delu, kjer je prepovedovala sodelovanje s socialdemokrati, komunisti itd. v okviru parlamentarizma, sindikalnih gibanj in akcij itd. Prišla je tudi kot naročena za obračun z idejnimi odkloni znotraj katoliškega tabora, predvsem s krščanskimi socialisti.

Okrožnicama *Quadragesimo anno* in *Divini redemptoris* postavi ob bok dva dogodka na Primorskem: odstavitev goriškega nadškofa Frančiška Borgie Sedeja (1931) in tržaško-koprskega škofa Alojzija Fogarja (1936). Vsi ti štirje dogodki so po avtorjevem mnenju povzročili reakcije z dolgoročnimi učinki znotraj usmeritev slovenskega političnega katolicizma. Na eni strani meje so imeli za posledico brezkompromisno sprejemanje in interpretiranje papeških odlokov (enciklik), na

drugi pa upor proti Vatikanu zaradi protislovenske politike. Primorski krščanski socialci so bili namreč nad papeško politiko v Julijski krajini preveč razočarani in, kot smo videli, iz lastnih izkušenj vse manj prepričani v "nezmotljivost" Vatikana, da bi antikomunizem, antiliberalizem, antidemokratizem itd. lahko predstavljal maksimo njihove idejnopolične usmeritve. Najbolj očitno se je to pokazalo pri nacionalnem vprašanju.

V Dravski banovini je katoliški tabor v tridesetih letih formalno obvladoval slovenski politični prostor, obenem pa je bila njihova moč vse bolj navidezna. Ob tem si avtor postavi vprašanje, kje je bila ob vzponu slovenskih komunistov katoliška stranka s 70% volilnih glasov in kje mogočen strankin aparat, od tiska, prosvetnih organizacij, kapitala in navsezadnje vsa Katoliška cerkev. In zaključí: "Očitno so bile storjene velike napake in vsega ni mogoče pripisati zgolj makiavelistični komunistični taktiki in metodam - čeprav so te v slovenski zgodovini poglavje zase" (str. 519). Naj ob tem dodam izjavo enega najvidnejših primorskih krščanskih socialcev Virgila Ščeka, ki je po vojni zapisal: "Jaz pravim: Zakaj pa so oblast dali iz rok? Saj so imeli s sabo kralja, v rokah pa bajonete in topove, policijo in ječe. Ako so oblast izpustili iz rok, je to znak, da so bili nesposobni za vladanje".¹

Posebej je prikazan odnos med predstavniki primorskega katoliškega gibanja in vrhovi SLS v Ljubljani, pri katerih so namesto podpore večkrat naleteli na nerazumevanje in ovire, ki niso bile zgolj ideološke. Ob tem avtor navaja več primerov, med drugim npr. tudi dejstvo, da se časopis Slovenec za manjšino ni odločneje zavzel niti v kritičnih trenutkih, kot je bila prepoved rabe slovenščine pri bogoslužju v Trstu leta 1936 (str. 540).

Med 2. svetovno vojno je bilo vprašanje kolaboracije in z njim povezan odnos do OF tisto, ob katerem sta se obe struji dokončno razšli. "Primorska katoliška sredina se je", kot zapiše na str. 550, "ponovno znašla v opoziciji do vseh: do političnega vodstva v Ljubljani zaradi odklanjanja kolaboracije, v opoziciji do OF zaradi vodilne vloge komunistov v njej in v opoziciji do cerkvene hierarhije v Julijski krajini - zaradi antifašizma in zaradi prizadevanja za odpravo rapalske meje". Po kapitulaciji Italije se je večina odločila za vstop v OF. Pelikan poudarja: "Pri tem je šlo za "minus malum", obenem pa glede na idejno usmeritev krščanskih socialcev v tem prepoznamo tudi logično posledico. Za razliko od nacionalfašizma je komunizem izhajal iz pozitivne, humanistične ideje in je v tem gotovo velik del njegove usodne privlačnosti. Odločitev za OF je treba gledati tudi v luči pomanjkanja druge (politične) alternative na eni in deklariranih ciljev OF o priključitvi Julijske krajine matičnemu narodu na drugi strani. Za večino primorskih Slovencev je bil odločilen antifašizem, boj za narodni obstoj in vera v osvoboditev s strani kakršnekoli že Jugoslavije" (str. 552, 553).

V pripisu (str. 563-567) avtor skuša problematiko aktualizirati. V njem med drugim poudarja, da sta imela realni socializem in stanovski korporativizem, nad katerim se je navduševala katoliška desnica v tridesetih letih, veliko skupnega. Meni, da je danes težko razložiti, da je bila funkcionalna kolaboracija, domobranska prisega pa tudi predvojni antidemokratizem, zgolj ena sama politična taktika. Engelbert Besednjak je leta 1943 zapisal: "Vse to (kolaboracija) se hoče

¹ Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha: Korespondenca Virgila Ščeka. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1997, str. 202.

prikazati kot navadna taktika. Mi dobro vemo, da je taktika včasih potrebna, toda ravno tako se zavedamo, da ima svoje nepremakljive meje. Taktika ne more iti tako daleč, da se z njo uničujejo moralni temelji, na katerih sloni kako gibanje, da stranka z njo izgubi somišljenike in izgubi svojo čast!" (str. 564).

Poleg že omenjene objave dokumentov v prilogah najdemo tudi avtorjevo biografijo in povzetek vsebine v angleščini in italijanščini, razjasnjena tajna imena članov krščanskosocialne organizacije, stvarne in pojmovne kratice, pregled literature ter imensko kazalo. Knjigo obogatijo številne fotografije in faksimili dokumentov, v pripisih h katerim je Pelikan vsebino dopolnil s podatki o posameznikih ali pomembnih dogodkih.

Knjiga ima tudi nekaj pomanjkljivosti. Vsebinske sem večinoma že sproti navedla, tu naj le dodam, da se avtor včasih ponavlja, zlasti pri navajanju nekaterih virov, pa tudi v svojih zaključkih. Knjiga ima 776 strani trde vezave in bi bilo za bralca vsekakor prijetneje, če bi bila razdeljena v dva zvezka. Tudi 1710 opomb bi bilo zaradi preglednosti bolje številčiti po poglavjih. Pri italijanskih tekstih manjkajo akcenti (npr. autorità).

Nevenka Troha

Jerca Vodušek Starič: Slovenski špijoni in SOE: 1938-1942. Samozaložba, Ljubljana 2002, 446 strani

I

Ker sam raziskujem podobno problematiko, kot jo je obdelala avtorica, poznam del arhivskega gradiva, ki ga navaja. V obsežnem gradivu jugoslovanske politične policije po 2. svetovni vojni, Oddelka za zaščito ljudstva (srbsko-hrvaško naroda), t.i. Ozne oziroma Uprave državne varnosti (srbsko-hrvaško bezbednosti), t.i. Udbe, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije (dalje AS), sem mnogokrat naletel na imena oseb, ki so jih povojne jugoslovanske oblasti sumničile vohunstva ali pa vsaj anglofilstva. Osebno so me najbolj zanimali tisti, ki so bili vezani na primorske razmere, a so številne omembe drugih oseb in krajev ter skrivnostno dogajanje zbužali v meni vedno večje zanimanje. Pravo ozadje pa se mi je razkrilo šele z objavo te knjige, saj so dosedanje objave (npr. Vauhnikovi spomini,¹ monografija Toneta Ferenc o sabotažni dejavnosti tigrovcev spomladi 1940,² odstirale le nekaj sivih lis.

Jerca Vodušek Starič, redna profesorica na Pedagoški fakulteti v Mariboru, je v slovenskem zgodovinopisju, pa tudi širšemu krogu bralcev zgodovinopisne literature že zelo dobro znana. Z vsako dosedanjo monografijo³ je bistveno posegla v

¹ Vladimir Vauhnik: Nevidna fronta. Spomini. Svobodna Slovenija, Buenos Aires 1965.

² Tone Ferenc: Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940. Borec, Ljubljana 1977 (dalje Ferenc, Akcije organizacije TIGR).

³ Jerca Vodušek Starič: Začetki samoupravljanja v Sloveniji 1949-1953, Obzorja, Maribor 1983; ista, Prevzem oblasti 1944-1946, Cankarjeva založba, Ljubljana 1992; ista, "Dosje" Mačkovšek. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1994 (Viri 7).